

Mágikus terek: A *női tudás* erőterei Czóbel Minka boszorkányverseiben

Bevezetés

Czóbel Minka (1855–1947) alakját az irodalmi térben sokáig a mellőzöttség, kánonon kívüliség, marginális életmű, vidékiség, csúnyság és vénlányság kategóriák mentén ábrázolja a recepció. Ezt a '70-es években kialakított értelmezési keretet (Pór 1974; Weöres 1974; Könczöl 1975) a 2000-es évek elején elkezdte az irodalomtörténet-írás átírni, megkeresve az okokat, és részletesen bemutatva azokat a marginalizáló gesztusokat, amelyek a recepciót évtizedeken keresztül uralták (Szepesi 1999; Márton 2000). Azóta sorra születnek olyan elemzések, amelyek érzékenyen, termékeny szempontokat keresve elemzik az életmű egyes részeit (Kusper [Takács] 2000; Földes 2009; Pécsi 2009; Menyhért 2013; Földes 2014). Ehhez a folyamathoz csatlakozott korábban e dolgozat szerzője is tanulmányaival, amelyek a szubjektumelméletek, a társadalmi nemek tudománya, a queerelméletek szempontjai alapján vizsgálták az életművet. Ennek folytatásaként ezúttal a biopoétika szemléletmódja kínálja az elemző keretet. Noha Czóbel Minka és a természet viszonyáról, verseinek természetszemléletéről többen értekeztek már, a biopoétika mint gondolkodási keret azt is lehetővé teszi, hogy biosz és poézis kölcsönhatását a maga komplexitásában szemléljük. Nem maradunk ugyanis meg annál, hogy az ábrázolás tárgyaként tekintsünk a lírában megformált természetre, nem is egyszerű allegóriaként értelmezzük, hanem kreatív, teremtő erőként vizsgáljuk, amely összefüggésben áll a társadalmi folyamatokkal, identitásformáló, világteremtő, versalkotó tényezőt jelent az életműben. A tanulmány vizsgálati korpuszát elsősorban a boszorkányversek képezik, az értelmezést azonban segítik életrajzi jellegű kéziratok is. A dolgozat nem csupán e szövegek irányába inkluzív, de magát a kertet, a Czóbel-család bárókertnek nevezett kúriaparkját is olvasni, értelmezni kívánja.

Czóbel Minka természetszemlélete olyan téma, amely akár a költő személyes életében, akár alkotásaiban vizsgálva szemléletformáló erővel bírhat emberközpontú, mindent az ember vágynak, érdekének alárendelő világunkban – mind az irodalomkritika, mind a szélesebb olvasóközönség számára. Az a teremtő odafordulás ugyanis, amellyel ő a nem emberi élő organizmusokat látja és láttatja, az a maga körül és szövegeiben megteremtett világ, amelyben nem az ember körül forog az univerzum összes létezője, nem ő áll egy általa elképzelt hierarchia csúcán, ahol az emberi hang hiánya nem kietlenné, hanem autonóm értelemmel bíró valósággá teszi a mikrokozmoszt, fontos szempontokat jelenthet a klímakatasztrófa idején élő gondolkodó ember számára.

Sir David Attenborough sommás megállapítása a mindenkori emberről alapvető ellentmondást összegez: „Ezen a bolygón egyedül mi, emberek vagyunk képesek arra, hogy világokat teremtsünk, és aztán elpusztítsuk ezeket a világokat” (2022, 9). Az emberiség eljutott egy olyan fejlettségi fokára saját történetének, ahol már nemcsak más élőlényeket veszélyeztet, de saját létét fenyegeti. A tudás, amit eddig építőnek gondolt, rombolónak bizonyult, másféle tudásra, gyökeresen más szemléletre van szükség a túléléshez. Ez az alternatív tudás, lehet valamiféle sajátos *másik* tudás, a *másik* ember tudása, valami, ami mindig is létezett, csak éppen nem kapott zöldutat, nem uralta a társadalmi tudáshalmazt, ez volt a *kívül* létező tudás, a megtűrt és lenézett. Ez a régi-új tudás, a természettel egységben élő népek tudása, a füvesember tudása, az ökológus még nem nevezett ökológus tudása, a falu szélére száműzött javasasszony tudása. Az a tudás, amely közvetlen, primer, amely tárgyának terében, vele összhangban létezik, amely nem többszörös áttételen keresztül kommunikál saját tárgyáról. Jordán Ferenc biológus találóan fogalmaz:

[...] óránként kipusztul egy faj a Földön, és meglenne a tudásunk ahhoz, hogy ez ne így legyen. Főlegesen bonyolult, agyonbürokratizált és ennél fogva merev társadalmat építettünk tehát, ahol a pótselekvések dominálnak. Március 20. a verebek világnapja, március 21. az erdők világnapja, március 22. a víz világnapja. Közben viszont már alig él veréb a nagyvárosokban, irtjuk az amazóniai dzsungelt, és narancssárga a Sajó. Az előbbieket könnyebb megrendezni és kommunikálni, mint tenni az utóbbiak ellen. (2023, 227)

A biopoétikai szemléletmód más hangsúlyokkal dolgozik, de nem megy szembe Czóbel Minka természeti tájának panteisztikus értelmezésével, amit a kritika egybehangozóan megfogalmaz. Czóbel természetszemléletét S. Varga Pál „a természeti létet drasztikumától megfosztó szenzuális-esztéta panteizmusaként”, a „kontemplatív létállapot művészi megnyilvánulásaként” (1994, 43)

összegzi. A természet S. Varga szerint Czóbelnél az „esztétikumba való elzárkózás, a kivonulás” szecessziós eszköze (1994, 44). S. Varga is utal rá, hogy ez a tájbrázolás a tárgyias líra előszobája, ezt Velácski László Imre is megfogalmazza: „rendkívüli ihletettséggel volt képes [...] gondolatokat, irracionális érzéseket, filozófiai eszméket, olykor kényszerképzeteket konkrét dolgokba, főként természeti képekbe objektiválni, tárgyiasítani” (2008, 74–75). Ács Zoltán Czóbel erdőjét úgy jellemzi, mint „metafizikai tér, létezés és változás folytonossága” (2008, 166). Ács szerint „[a]z erdőbe vizionált alakok a költő érzelmeinek, gondolatának kivetülései. Nem tudjuk eldönteni, hol végződik a táj, és hol kezdődik a költő. Ez a transzszubsztanciáció, a táj és a világ átlényegítése írásmódjának egyik fontos jegye” (2008, 166).

Czóbel boszorkányait, életművének eddigi legalaposabb elemzője, Kusper Judit a korábbi kritikától eltérően nem egyszerűen a költő önszim-bólumaként értelmezi, hanem egy lehetséges szereplehetőséggént, amely „lehetőséget kínál a megtapasztalt világ át(/túl)élésére”, ami a szubjektum egyik alakváltozata (2019, 145). Menyhért Anna szerint „[a] boszorkány a szorongások kifejezése és megtestesítője, de legfőképpen a másságot és a másság veszélyeztetettségét szimbolizálja” (2013, 120), utóbbi mellett e tanulmány szerzője is érvelt disszertációjában (2020, 140–145). Noha ez az értelmezési lehetőség továbbra is érvényes, ez a dolgozat mellé állítja a biopoétikai szempontok szerint kitüntetett jelentőségű evolúciós értelmezési keretet, amelyben a másság egyfajta diverzitás, a túlélés záloga, a szárnyak birtoklása mint mutációs torzulás kiemelkedési lehetőséget nyújt, egyszerre jelentve társadalmi hátrányt és evolúciós előnyt, ágenciát, lehetőségeket, erőt a nőalakok számára.

Czóbel Minka a 20. század elejétől kezdve évtizedeken át gondos gazdaként működteti családi „ökögazdaságát” a Szabolcs vármegyei anarcsi birtokon. Naplójegyzeteiből, leveleiből világossá válik, hogy mennyire szerves egységben létezik ebben a maga teremtette, mégis nála hatalmasabb és tőle független törvények szerint működő világban, és mi mindennel foglalatossodik személyes figyelmét fordítva az egyes dolgokra, amellet, hogy művelt arisztokrata nőként olvassa a kortárs francia irodalmat, érdekli a festészet, és élénk kapcsolatot tart korának szellemi köreivel. Katolikus templomba jár, de magával ragadják a buddhista tanok, könyvet ír a lélek-vándorlásról, ami verseinek is gyakori motívuma, csakúgy, mint a természet örök körforgása. Állatokat tart, lovait naplóiban napi rendszerességgel név szerint megemlíti, kutyákat tenyészt, gondos gazdaként méhészkedik, érdekli a csillagászat, naplójegyzeteiben és leveleiben a természettel való kapcsolat lapról lapra visszatérő elem, a növényeket, állatokat és embereket holisztikus egységben szemléli (Kapus 2022, 114–16). Releváns megközelítést adhat hát a szövegek biopoétikai vizs-

gálata: az irodalmi szövegek élet, természet, emberi test, biológiai folyamatok, ökológiai kapcsolatok és kulturális/biológiai evolúció kölcsönhatásai felőli elemzése. Tanulmányomban azt a speciális tudást és látásmódot vizsgálom, amely mind a gyakorlatban, mind a szépirodalmi szövegekben arról árulkodik, miért kerülhetett a 2016-ban felújított anarcsi kúria bejárata fölé jelmondatként Czóbel Minka „Őszi áldás” című versének utolsó két sora:

Boldogságot, békét csak itt leltem,
Fa-gyökérként hozzá nőtt a lelkem.
(Czóbel 1894, 138)

Fontos azonban szem előtt tartani, hogy a verssorok sugallta harmónia el-
lenére ez az organikus szemléletmód és tudás szoros kapcsolatban van az
idegenség érzetével, a társadalmi kirekesztéssel, a kitaszítottság érzésével, a
termékeny magány megtapasztalásával. A falu közepén álló kert és az erdő
ábrázolása ciklusokon átível, mindkét tér heterotópiaként (Foucault 2000)
értelmezhető: a heterotópiában a valós tér mellett egy *másik*, egy alternatív tér
is létrejön, saját szabályrendszerrel és időszervezettel, pontosan úgy, ahogyan
a Czóbel Minka építette kertben, ahogyan a verseiben megteremtett erdőben,
boszorkányainak élőterében: a Czóbel-alkotta természetben.

Biopoétika

A biopoétika fogalma nem ismeretlen már a magyar irodalomértelmezésben
sem: többen választottak magyar írók, költők (pl. Nemes Nagy Ágnes, Lázár
Ervin, József Attila, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, Juhász Ferenc) műveinek
elemzéséhez biopoétikai szempontokat (Pataky 2024; Balajthy és mtsai. 2024;
Mezei 2023; Balajthy és Mezei 2022; Szirmai és mtsai. 2018), tematikus folyó-
iratszámok (*Prae* 2018/1, *Studia Litteraria* 2023/1–2, *Irodalmi Szemle* 2021/10,
Helikon 2023/4), tanulmánykötetek is születtek már ezzel a fókusszal, elin-
dult a *Biopoétika a 20–21. századi magyar irodalomban* című NKFIH (DE-
ELTE) kutatási projekt. Többen nyújtottak rövidebb-hosszabb áttekintést is
a fogalom történetéről, használatáról, megjelenéséről a magyar szakirodalmi
palettán (Kurucz 2024, 153–55; Kolozsi 2022; Pataky 2019)(2016, 3).

Pataky Adrienn Goethet idézi, aki *A növények metamorfózisában* (1790)
mintha előrevetítette volna a 21. századi biopoétika törekvéseit, ebből is látható,
hogy nem anakronizmus egy 19–20. század fordulóján élő íróat vizsgálni ebben
a kortársnak tetsző elméleti keretben. Goethe szerint:

[...] sehol nem akarták elismerni, hogy tudomány és költészet összeegyeztethető lenne. Elfelejtették, hogy a tudomány a poézisből fejlődött ki, nem gondolnak rá, hogy idők múltán és változtán a kettő ismét békésen összerálkkozhat, magasabb szinten s közös előnyökre akár egyesülhet is. (2019, 91)

A biopoétika alapvetően két irányban vizsgálódik: a poézis biológiai hátterét elemzi irodalmi művekben – nem csupán a lírára korlátozva elemzéseit –, illetve arra kíváncsi, maga az irodalom hogyan alakítja ki/át természetszemléletünket. Kurucz Anikó Lázár Ervinről szóló tanulmányában összefoglalja a két megközelítésmód lényegét:

Az élettudományok biopoetikája a poétikát a „bios” (élet) szemszögéből értelmezi, és így az esztétikai élményeket meghatározó biológiai tényezőket vizsgálja. Ezzel szemben az irodalomtudományok célja az élet és az életfogalmak vizsgálata a nyelvhez kapcsolódó „poesis” (alkotás) perspektívájából. Más szavakkal, az irodalomelmélet azt vizsgálja, hogy az irodalmi gyakorlat maga hogyan formálja az élethez kapcsolódó fogalmakat, érzelmeket és képeket. (2024)

E két irány – ahogyan Kurucz is hangsúlyozza – inkább komplementer viszonyt alkot, semmint hogy kizárnák egymást. Ez a dolgozat főként azt az irányt vizsgálja, hogy mit jelent a természet Czóbel Minka költői világában, hogyan kapcsolódik össze a társadalommal, hogy olyan biológiai fogalmakkal, mint a mutáció, szelekció, evolúció hogyan magyarázhatunk olyan társadalmi jelenségeket, mint a másság, társadalmi kirekesztés, rejtőzés, coming-out.

A bárókert

A kert fontos, önálló organizmusként létezik a Kisvárdai melletti kis faluban, történetét, szerkezetének alakulását, növényzetének összetételét többen feldolgozták, figyelmet szentelve azoknak a családtagoknak, akik különös gondot fordítanak a kúria körüli birtok ápolására. A kert kultuszát igazolja az Anarcson publikált *Bárókert* című részletes és gazdagon illusztrált kötet (Om-bódi 2014), mely a kert történetét dolgozza fel komoly forrásanyagra támaszkodva. Az anarcsi kúria közvetlen környezete (kert, kiserdő, konyhakert) egy 25 holdas birtok, melynek gondozását Czóbel Minka a szüleitől veszi át. A századforduló éveiben Minka édesanyja, Vay Evelin szervezi és irányítja a gazdaságot, halála után, 1908-tól pedig az író folytatja a tudatos kertépítést és

gazdaságszervezést. Minka szüleitől olyan szemléletet tanul, amely az őt körülvevő élő környezet, növények, állatok természetes szeretetén, tiszteletén alapszik, ahol a kert egyszerre természetes és szakrális tér, az áhítat színtere. Vay Evelin lányának írt levelében egyértelműen összekapcsolja a két teret: „Kertünk gyönyörű, lekasálva, az üveggarangok föltéve, a legvidámabb csilingeléssel üdvözlük a vasárnapot” (Wagnerné Rózsahegyi 1983, 20). A levélrészletet közlétező cikk szerzőjétől (mások mellett) megtudjuk, hogy a levelekbe préselve különféle növények levelei és szirmai lapulnak, mindig közvetítve a távollevő családtag felé a kert materiális szféráját: gyakran tarka szilfalevelet, rózsát, orgonát, jázmin, delphinium virágot (sarkantyúfű/szarkaláb) rejtnek a lapok (20).

Margócsy József, *Egy régi udvarház utolsó gazdái* című szöveggyűjteményében kiemeli, hogy a családban a nők viszik a nemesi birtok ügyeit: „Egyszerűen élnek, szinte mint egy nagyobb parasztgazdaságban, az asszonyi vezetés természetességével, babonákkal és időjárási parasztregulákba vetett hittel, a vallási szokások megtartásával, a családi hagyományok őrzésével [...]” (1988, 156). A kert megóvása, építése és gazdagítása állandó téma a család személyes irataiban, levelekben, naplókban, feljegyzésekben. Mikor 1889-ben súlyos vihar kár sújtja a birtokot, Czóbel Minka a gyászfolyamathoz hasonló képekkel számol be édesapjának:

Már egy várdai boltban mondták nekem, hogy itt a kertünkben a vihar nagy károkat tett, de én fel nem vettem, nagyításnak gondolva a dolgot. Hanem mikor a terrasra léptem, azt hittem, hogy rögtön megüt a guta. Sohasem fogom azt a benyomást elfelejteni, midőn azt a kedves helyet, melyet a világon a legjobban szeretek, így romban láttam. Sírtam mint a záporosó. Lehet, hogy majdan nőnek a fiatal fák is, de mit ér az már nekem, akkor én már vén leszek, és azokat úgy sem fogom már úgy szeretni tudni, mint azokat a Kedves véneket, melyek halomra dültek. [...] Szeretnék most 100 mérföldre innen lenni, mindig üldöz, mint egy rossz álom a kert pusztulása, s mindig csak azt remélem, hogy még felébredek. [...]

Anarcs, 1889. júl. 22. – E/6-1. – KR. Minka – C. Imrének, Nagyőrre (Margócsy 1988, 119–20)

Nemcsak a családi levelezés örök témája a kert és a különféle növényfajok részletes felsorolása, kiválasztásuk szempontjainak taglalása, de Czóbel Minka Justh Zsigmonddal levelezve szintén rendszeresen, aprólékosan és szenvedélyesen számol be a kertről és annak aktuális állapotáról:

Most, de éppen most szeretném a kertet megmutatni magának. A kertész igen hanyag volt, s így az egész oly bűbájosan, elragadóan szép, egészen paradox, vagy még inkább egy elhagyott olasz villa magános kertje: a sötétfeketés piramidál tölgyek, a szőke olajfák, a fényes levelű ingó kúszók, a nagy fehér klematiszok, a tóban a sás és vízililiom vadon, – minden olyan gyönyörű.

Anarcs, 1891. jun. 16. – OSZK Lev. 35. – R Minka – Justh Zsigmondnak, Szenttornyára

(Margócsy 1988, 130)

Justh és Czóbel levelezésében a kert témája a közös szenvedély intimitását csempészi a borítékokba, gyakran valódi élvező-örömszöveget alkotva:

Tele tüdővel szívom magamba az itthoni levegőt, kertészkedem s nézem a fákat, bokrokat. Évről-évre eljön az orgona, a gyöngyvirág, a jázmin ideje, és – lássa – ez az egy miben sohasem csatlakozunk, mely öröm, talán, az évek folytán intenzívebb lesz. S most oly gyönyörű a kert, szeretném, ha látná.

Anarcs, 1892. máj. 18. - OSZK Lev. 62. – R

Minka – Justh Zsigmondnak, Szenttornyára

(Margócsy 1988, 135–36)

Aki kapcsolatba kerül a kerttel, az bekerül a Czóbel Minka alkotta bűvkörbe, akár a szövegekbe is, ahogyan a munkájáért a földművelési minisztertől 100 koronás jutalmat kapó kertész (Wagnerné Rózsahegyi 1983, 20) is eggyé lesz a vegetációval halála után „A kertész sírja” című versben:

Őszi szellő hajtogatja
Könnyű kékes füstfelleget,
elfújja a temetőbe,
El a kertész sírja felett.

S melyeket oly gonddal ápolt,
Benn, virágház melegében,
Sűrűn egymáshoz simulnak
Zöld levelek, lágyan szépen.

Egy-egy késett téli virág
Kék-pirosan nyitogatja
Kelyhét – benne alakot ölt
A kertésznek gondolatja.
(Czóbel 1914, 121)

Czóbel topográfiájának megértéséhez fontos tudni, hogy az anarcsi kúria kertjében teremtett különvilág szigetként, saját birodalomként Anarcs falu közepén helyezkedik el, a falu templomainak közvetlen közelében. A horizontális térelrendezésben elfoglalt fókuszpozíciót pedig vertikálisan, mintegy horgonyként is rögzíti a gyökér motívum, ami Czóbel lírájának visszatérő eleme, éppen abban az „Őszi áldás” című versben, amely – ahogyan a bevezetőben említettem – a kúria főbejárata fölé került 160 évvel Minka születése után.

Kis falu van a csendes Nyírségben,
Szép nagy kert, a falu közepében,
Légyen áldott minden egyes fája,
Minden egyes hajlongó fűszála!

Ez tanított minden szépre, jóra,
Légyen áldott minden itt élt óra!
Boldogságot, békét csak itt leltem,
Fa-gyökérként hozzá nőtt a lelkem.
(Czóbel 1894, 138)

Amellett, hogy valós térként létezik, Czóbel kertje szimbolikus organizmus is (vö. Álmodó kertje ciklus, Czóbel 1914, 177–241), ahogy Ombódi kifejti:

A kert mint a szimbolista-szeccessziós képzelet egyik emblematisztikus motívuma alapvető szerepet töltött be Czóbel Minka gondolkodásában. A költőnő romantikus fantáziájával olykor az időtlenség avagy a messzi történelmi múlt képzetével az enyészet megszépítő zsúfoltságának Gulácsy Lajos műveit idéző karakterével ruházta fel a kertet. A kúriakert szeccessziós álomképek ihletőjévé, sőt helyszínévé vált számára. (2014, 46)

Weber a poétikai tér fogalmáról szólva egy szintetikus teret ábrázol, amelyben anyagi és szellemi egyaránt jelen van.

Ennek a költői térnek a képzeleti folyamata mindkét oldalról átalakulhat: anyagi beavatkozás, de a képzeletbeli alkotás révén is. A költői tér az egyetlen átalakítható tér, ami létezik. Az élő költői tere nyitott az új értelmezésekre, az önkifejezés megnyilvánulásainak új keretezésére, és ily módon fizikailag is átalakítható. (2016, 9)

A kert ki/átalakításakor részben kora divatját, részben saját természetfilozófiáját követve, Czóbel Minka az angol kert formáját választotta. Ez a kerttípus

ember által tervezett és épített, mégis a természet logikáját próbálja utánozni, teret hagy a képzeletnek, az eltévedésnek (pl. útvesztők) mesterségesen is organikus, egyszerre teremtett és teremtő tér. Galavics Géza akadémiai székfoglalójában utópiaként értelmezi az angolkertet, „benne és általa újrafogalmazza az ember és a természet, az ember és a társadalom, az ember és a vallás, az ember és a művészetek viszonyát is” (2005, 176–77). Galavics Max Horkheimer utópiafogalmát használja, mely szerint „[a]z utópia átugorja az időt. Azokból a vágyakból, amelyeket a társadalom mindenkor állapota meghatároz, s amelyek a korral együtt változnak, azokból akarja a kortársi eszközök segítségével létrehozni a tökéletes társadalmat” (2005, 177). Ilyen kortársi eszközként szolgál az angolkert. Czóbelnél is újrafogalmazódik az ember – természet – társadalom viszony, ám a kert nem társadalmi utópia, sokkal inkább egy társadalmon kívül felépített tér, amely egyszerre hordoz utópisztikus és disztópikus jegyeket, ahol a freudi Unheimlich ellentmondásos élménye uralkodik: egyszerre kísérteties és otthonos (vö. Jakab 2022, 73; Kapus 2026).

Foucault értelmezésében az utópiának nincs valós tere: „Az utópiák valóságos hely nélküli szerkezeti helyek, amelyek általános viszonya a társadalom reális terével egyenes vagy fordított analógiaként írható le. Az utópia lehet egy eszményített és lehet egy fonák társadalom is, de mindenképpen olyan teret jelent, amely alapvetően és lényegileg irreális” (2000, 149). Heterotópiák pedig azok a terek, amelyek valós, létező helyek, amelyek egy-egy adott kultúrában megvalósult utópiát jelentenek, nem-helyek: „amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók” (149). Foucault elméletében a tükör az, ami egyszerre utópia, hely, valós hely nélkül, ott látom magam, ahol valójában nem vagyok, és heterotópia, hiszen mégis rendelkezik egy valós térrel. „[...] a helyet, amit elfoglalom önmagam üvegéből megpillantásakor, egyszerre teszi tökéletesen reálissá, az őt körülvevő tér egészéhez kapcsolódóvá, és tökéletesen irreálissá, hiszen csak akkor válhat érzékelhetővé, ha átkerül a túloldal virtualitásába” (150). Éppen ilyen tükör Czóbel Minka költészetében – azon túl, hogy a valódi tükör is ciklusszervező szimbólum nála – a természet: az erdő és a kert, egyszerre utópia és heterotópia. Minden virág, bokor, szitakötő visszatükrözi a kertépítőt, a számára kedves embereket, akik kötődnek valamiként az adott lényhez, egyszerre valós tér, hiszen létezik, és „odaát”, hiszen egy elképzelt álomvilágként ábrázolódik.

Foucault modelljében a válság-heterotópiákat, amelyeket olyan egyének számára tartanak fent a primitívnek tartott társadalmak, akik a társadalom szempontjából nézve a válság állapotában vannak (pl. kamaszok, menstruáló vagy szülő nők, öregek), mára a nyugati társadalmakban felváltották az ún. deviancia-heterotópiák. Ezek fő ismértve, hogy a társadalmi normáktól eltérő,

az átlagosnak nem megfelelő viselkedésű egyéneket helyezik el itt, mint a pszichiátrián, vagy a börtönben (2000). Czóbel Minka szövegeiben is megjelennek társadalmi elvárásokat megszegő alakok (betyárok, cigányok, kidaszított nőalakok, boszorkányok (pl. Czóbel 1900, 1901, 1908), akik általában a társadalmi élettér szélére, vagy azon túlra, az erdőbe szorulnak. Addig, ameddig boszorkányokról és erdőről, mezőről beszélünk, nem merülnek fel aggályok, hogy a kirekesztés, száműzetés tereiként gondoljunk rájuk. De vajon a kert, ami az ember által, a társadalmi ízlés szerint formált természet tekinthető-e deviancia-heterotópiának? Amikor Czóbel Minkánál erdőről vagy kertről van szó, az mindig egy absztrakció, a valóságtól elemelt tér. A kert, az erdő, a nem természetes természet, az az irreális tér, ahová a társadalom száműzi az egyént, ahová az egyén a társadalom elől menekül, ahogyan azt „A boszorkány és a medve” című vers összegzi:

Mikor már ember közt
Nem volt maradása,
Rengeteg erdő lett
Boszorkány lakása.

Félelmet nem ismer
A ki arra járhat,
Csak világkerülő
Vad erdei állat.
(Czóbel 1903, 106)

Az anarcsi bárókert valós teréből kiindulva eljuthatunk tehát a természet terének heterotópiaként, deviancia-helyként való olvasatához, ahol a természet a száműzetés tereként jelenik meg, alternatívát kínálva a társadalom elől menekülő, kidaszított embernek. Mindez összhangban áll a Czóbel természet-szemléletét a szecesszióval összekapcsoló recepcióval. Azzal azonban, hogy a társadalmi lét alternatívájaként értelmezzük a természeti létet, utat nyitunk a biopoétikai olvasatnak: a túlélés záloga a természethez való (vissza)fordulás, új kapcsolatok kiépítése, kötődések teremtése a nem-emberivel.

Evolúció és deviancia

A boszorkány-mítosz alakulása folyamatosan tükrözi a társadalmi változásokat: a középkori tömeges boszorkányüldözések például a társadalmi kontroll,

félelem és megtisztulás képeivel fonódnak össze, ahol a veszélyesnek, ismeretlennek gondolt elemeket a közösség tudatosan kirostálja. Czóbel költészetében a boszorkány végleges kirekesztése (máglyahalál, száműzetés) maga is egy kultúrevolúciós választás: amit a közösség nem tud elfogadni vagy integrálni, azt kivetí magából, és bűnbakként elpusztítja – új, *normális* konstellációkat teremtve, s a régieket védelmezve. Ugyanakkor az egyedi tapasztalat, túlélési stratégia a periférián, az ökológiai/lélektani adaptáció a kollektív emlékezetben újfajta példázattá válik. Ebből az aspektusból a boszorkány a kulturális fejlődés hajtóerője, túlélési stratégiát vált, szövetségeket köt a természettel, ahogyan az élővilágban a fajok alkalmazkodnak az új élőhelyhez, ahogyan az „A boszorkány és a medve”, illetve „Az erdő hangja III.” című versekben is megfogalmazódik:

Erdei állatnak
Érti titkos szavát,
Madárral, bogárral
Megérteti magát.

Medve jött utjába,
Mondta a medvének:
«Nem bántlak!» a medve
Felelte: «megvédelek»

Az óta ott alszik
Küszöbe tövében,
Nyári langyos estén
Fehér havas éjben.

Sokszor a leánynak
Fehér habos karja
Medve kóczos nyakát
Ölve takarja.
(Czóbel 1903, 106–7)

Tanácskoznak hosszan a gombák,
Nem érti senki, mit beszélnek
Csak a sziklát lakó boszorkány
Hallja a hangtalan beszédet.
(Czóbel 1914, 10)

Így válik a természet egyszerre a kitaszítás és a befogadás színterévé, a természeti lények, pedig ágensekké. Czóbel boszorkányfigurái a társadalmi normákat megtagadják, *másság*ukat titkolják, rejtőzködnek, majd egyfajta coming out-ként, azaz identitásuk nyilvánosságra hozatalaként szárnyra kapnak, önzonosságot vállalva. Eve Kosovsky Sedgwick „closet” koncepciója (1990) segíthet abban, hogy a boszorkány elrejtőző, majd kitárulkozó alakját a társadalmi normák dinamikus megkérdőjelezéseként és átalakulásaként lássuk. Ebben a kontextusban a „closet” nemcsak fizikai tér, hanem szimbolikus, kulturális tér is, ahol valaki identitását titkolja vagy elrejt a társadalmi normák vagy elvárások miatt. A „coming out” mint folyamat, az identitás nyilvánossá tétele, egyszerre felszabadító aktus és kockázat, amely során az egyén a rejtettségéből kilép, ugyanakkor felvállalja a társadalmi elfogadás vagy elutasítás lehetőségét.

Ha a biológia és az evolúcióelmélet felől közelítünk Czóbel boszorkányalakjaihoz, láthatjuk, hogy a boszorkány születésétől kezdve különbözik másoktól, szárnya van, rendhagyó testi tulajdonsága miatt – ami persze minden *másság* szimbóluma – nem illeszkedik a közösség elvárásaihoz, így szelekciós nyomás alá kerül. Kirekesztettsége valójában adaptációs hátrány: a közösség kiutasítja őt, ahogyan az evolúció során is az elkülönülő egyedek kiszéleltálódnak. A közösség védelmi reflexei lépnek működésbe, aminek következménye a peremre szorulás, bűnbakképzés, ami a csoport önfenntartását, határainak megerősítését szolgálja, ahogyan az „A küldöttség” című versben megfogalmazódik:

»Szárnyam! hát nekem lenne szárnyam?
S ez vétek volna? vagy erény?
De hát mit árt, mit árt ez néktek?
Hisz bogárnak sem ártok én!»

»Hát még sem érted?» s durva hangon
Szól ajkukról a vallomás:
»Légy bűnös, vétke, szennyes, gyöngé,
Csak ne erősebb, csak ne *más*.«
(Czóbel 1896a, 86)

A boszorkányság olyan „kulturális mutációnak” tekinthető, amely (például a gyógyító, javasasszony vagy a társadalmi nemi határokat átlépő, családalapítást nem vállaló nő) a társadalmi normától eltérő mintákat jelenít meg a közösségekben. E minták olykor túlélnek és beépülnek a norma-rendszerbe (pl. a dolgozó nő, bizonyos társadalmakban a gyermektelen nő, a leszbikus nő), máskor

(illetve más társadalmi helyzetben) a végleges kirekesztéssel fenyegetnek. Szélesebb kultúrtörténeti vonatkozásban vizsgálható hát a boszorkány evolúciós allegóriaként: a társadalom a *más* szereplőkkel kapcsolatban biológiaihoz hasonló túlélési, szelekciós, illetve adaptációs mechanizmusokat működtet.

A szárnyak megléte csak az elsődleges szövegszinten értelmezhető konkrét testi deformitásként, szimbolikus értelemben mindenféle eltérést, transzgressziót, társadalmi normasértést jelent. A boszorkány, mint a társadalmi normarendszeren kívül reked alak, egy az emberi társadalomnál nagyobb szabályrendszer részese lesz a czóbeli univerzumban: a természet kozmikus körforgásába kapcsolódik. A réten táncoló, virágszedő, szárnyaló, éjszakai lények maguk is az élet körforgásának fenntartói: elvesznek és vissza is adnak, a hervadásból életet fakasztanak. Ez a biopoétikai szempontból alapvető fontosságú ciklikusság, ökológiai körforgás Czóbel lírájának egyik központi témája. Czóbel Minka boszorkánya nem a klasszikus, démonizált lény, hanem testi-lelki hibrid: benne az örök *mátság*, az alakváltás és a határfeszegetés biológiája a domináns motívumok. Lényében összeér a növény és a nő, az állat és az ember, a pusztulásra ítélt és a pusztulástól óvó gyógyító, a mágikus és a természeti létező. A boszorkányok tevékenysége sokszor nemcsak földi, hanem kozmikus-ökológiai távlatba helyeződik. Játékuk, ahogyan a „Csillaghullás” című vers mutatja, hatalmas természeti jelenségeket mozgat. A boszorkány a kozmosz, növény- és állatvilág, természeti (biológiai) és a csillagászati (asztrobiológiai) világok mezsgyéjén létezik, lebontva a kulturális-biológiai határokat.

Csillaghullás a nagy égbe,
Boszorkányok esti légbe.

Csillaglángot szórnak széjjel
Boszorkányok minden éjjel.

Egyik a lángot megkapja,
Másik dobja, tova adja.

Sugarában röpke lángnak,
Boszorkányok úsznak szállnak.
Uszik a sok lenge alak,
Mint hullámban fényes halak.

Elsiklanak egymás mellett,
Könnyeden, mint egy lehellet.

Lehúzódnak, felkerülnek,
Csillagfénybe elmerülnek.

Játszik csillagok tüzébe
Boszorkányok szeme fénye.
Boszorkányok csöndes éjjel
Csillaglángot szórnak széjjel.

Hullnak, hullnak csillaglángok,
Játszanak a boszorkányok.
(Czóbel 1903, 111–12)

Czóbel Minka boszorkányalakjai a kulturális evolúció és társadalmi deviancia erőterében értelmezhetők tehát: a közösség által kirekesztett, testileg és szimbolikusan *más* nőalak egyszerre mutáció és az adaptációs stratégia képviselője, ami a normarendszer szelekciós mechanizmusait is tükrözi.

***Női tudás* mint erőforrás és veszélyforrás**

Czóbel Minka verseiben a *női tudás*, amelyet gyakran társadalmi kirekesztés sújt, mégis létfontosságú a közösség és az egyén életében (vö. gyógyítás mint tradicionális női szerep) szervesen összefonódik a természettel, az erdővel, növényekkel, állatokkal – gyakran a boszorkány, javasasszony, apáca figuráján keresztül jelenik meg, akik ismerik a gyógyító növényeket, azok hatását az emberi szervezetre, a természet ciklusait, ezzel hozzájárulva a közösség fennmaradásához. „A boszorkány” című versben a társadalomból kitaszított nő a természetben épít új identitást: gyógyító lesz, de nem csupán a vadon lakóit, az állatokat, a növényeket ápolja, hanem az őt rettegetve kitaszító társadalom is igényt tart különleges tudására.

Nem volt már maradása,
Pusztába' lőn lakása,
Elúnta a világot,
Csak nyugalomra vágyott,
S kit Isten, ember, elhagyott,
Ápolta a beteg fát, virágot, állatot.
Mit nem lelt a világba',
Itt elhagyott magányba'

Önként hajlott felé
 A szeretet, a hála sebirtó balzsamával
 Lágyan körülvevé.
 És bár a környék népe
 Mindig rettegte, félte,
 Sok eltévedt szegény
 Éledt fel, háza, szíve melegén.
 (Czóbel 1892, 66)

A boszorkány speciális tudása révén uralja a természeti elemeket, a varázslat, a gyógyítás, a transzformáció képességét testesíti meg. A zárt, kiteszított, marginalizált létből szárnyat bontva elrepül, felszabadul, elrejtőzik, majd újra megjelenik, átváltozik, a természet elemeivel, élőlényeivel új közösséget teremt: boszorkányokkal, gombákkal, állatokkal, csillagokkal. Az ember fenyegető jelenléte előli rejtőzködés olykor explicit egygyé válás a természettel: mimikri. A „Fátyol” című vers boszorkányai a szemünk előtt, egymásba kapaszkodva olvadnak át a tájba, fátyluk, melyet maguk szőnek pókfonálból, csillagfényből nem civilizációs mestermunkaként készül, sokkal inkább ahogyan a pók szövi sajátját, a természettel téve őket egylényegűvé.

«Ott, - hallottátok? - Ember-léptek»...
 A szép boszorkány-lányok
 Lehúzódnak. - Rengő nagy füben
 Világít zöld ruhájuk.

»Csak meg ne lásson, meg ne lessen!
 Szüzi erőnk ellágyúl
 Ember sivár tekintetétől
 Ember mézes szavától!« -

Lehúzódnak. Nagy félelemtől
 Karjuk egymásba fonják,
 S a fátyol alig-kész szövetjét
 Maguk felébe vonják.
 (Czóbel 1896a, 97–98)

A boszorkány motívuma szoros kapcsolatban áll tehát az átváltozással, átlényegüléssel (ködbe olvadás, állati, emberi és növényi szubsztanciák egymásba játssza), sőt a transzcendenssel is. A „Mozgó virágok” című versben Pán, az

isten megriasztja a virágot szedő boszorkányokat, akik ijedtükben szétrebbennek, teleszórva a mezőt virággal. A leszedett virágok kezdik elveszíteni nedveiket, hervadoznak, Pán lepkévé változtatja őket, így új testben nyernek új életet.

A boszorkányos *női tudás* mindig határsértő. Akár termékenységről, szerelmi bájitalokról, akár a természet rendje feletti befolyásról van szó, ez a tudás mindig több annál, mint amit a közösség elfogadna. Az a pillanat, amikor a közösség észreveszi, hogy egyik tagja különbözik, „szárnya van”, azaz eltér a normától, megindítja a kirekesztés és üldözés mechanizmusait. A *női tudás* sokszor titokzatos, rejtett, vagy társadalmilag nem elfogadott, amiért a női alakok gyakran kirekesztettek, magányosak vagy félreértettek. Ez a tudás egyszerre életmentő és veszélyes, a társadalmi normák keretein belül gyakran boszorkányságként stigmatizált. „A boszorkány” című vers egyik versszakában a határsértőként ábrázolt, ám tradicionálisan nőiként aposztrofált tudás éppen a gyógyítás képessége:

Egy másszor a leányzó
Hajlik beteg fölé.
Ki láz-forró párnáin
Nyugtát nem lelheté,
A lány ajkához tartja
A hűtő poharat,
A beteg nyúl utána - de őrült rémülettel
Szívéből ily sohaj fakad:
»Távozz, boldogtalan!
Segítség! hiszen ennek szárnya van!«
(Czóbel 1892, 65)

„Az ítélet” című versben a *másságot* éppen az empátia hiányával magyarázza a tömeg, a társadalmi problémákra való érzéketlenséggel, s ehhez szorosan kapcsolódva a kötelező társadalmi formák tudatos megkerülésével:

»Mért nem szereztél tüzhelyet, családot?
Hisz szép vagy, hát mért nincsen gyermeked?«
»Gyermekem mind, ki hozzám jó segélyért,
És csak is az, mert - tisztán szeretek.«

»Miért nincs könnyed, hogy ha mások sirnak?«
»Segíték nékik!« »Oh ez nem elég!
Nincs férje, nincs családja, nincsen könye!

Átkos boszorkány! rémes szörnyűség!

Máglyára véle! látjátok mi vétkes!

Boszorkányság, bűbájban egyaránt!»

- Nem volt családja, sem férje, sem könye. -

S elégeték az ártatlan leányt.

(Czóbel 1896a, 99–100)

A társadalmi kívülállás az ellenállás erőtere, a titkos tudás forrása lesz, részben éppen a kozmikussal, a transzcendenssel való kapcsolat révén. Az elidegenítő, titkos tudás azonban egyben közösségformáló ellenkultúráként is olvasható, amely nem elérhető a kívülállóknak, de erőt ad a periférián élőknek, így a boszorkány már nem a társadalom leggyengébb láncszeme, hanem független, szabad lény, ahogyan a „Ködvirágok” boszorkányalakjai:

Szálljunk, szálljunk,

Fátyol szárnyunk,

Nincs lefogva, nincs lekötve,

Ködvirágok,

Boszorkányok,

Szálljunk, szálljunk be a ködbe.

(Czóbel 1903, 93)

A „A liliumról” című versben a Czóbel Minka leveleiből is jól ismert, verseiben is gyakorta megjelenő lelkek közti, tiszta, *égi szerelem* vs. testek közti vonzalom, *földi szerelem* témája kerül a boszorkányság kontextusába: a boszorkányszimbólum kettéhasad, véglegesen a *jó* és a *rossz*, *meny* és *pokol*, *földi* és *égi* oppozíciók mentén képezve új identitást, a *tündért*, aki a földön is a tiszta, *égi* értékeket képviseli. A *mátság* megtestesítői, a boszorkányok különleges tudománya, hogy látják a különbséget, és választhatják a *tisztaságot*.

Boszorkány-virágok az erdőben nőnek,

Két hajtása vagyon ugyanazon tőnek.

Egyik a fehér-szűz-lilium virága

Másik a pokolnak égő tüzrózsája.

»Tündér« a boszorkány, ha lilium marad,

Ha rózsává nyilott, tűz-kévéket arat,

Elperzseli véle az egész világot,

Ő maga nem talál soha boldogságot.

Szép boszorkány lányok, legyetek »tündérek«,
»Amazt« a szerelmet sohsem keressétek,
Túl-gazdag szívetek szeretete drága,
Maradjon a bűvös liliom virága.

Túl nagy érzelemnek kétféle a vége:
Menny világa vagy a pokol sötétsége,
Szent legyen a lélek, tiszta a szerelem,
Földi boldogság is csak az *égben* terem.
(Czóbel 1894, 80)

A tiszta szerelem vs. érzékiség problémája folyamatosan foglalkoztatja Czóbelt, a versekben leginkább szimbólumokban, szóképekben fogalmazva, leveleiben azonban explicit módon, konkrétan tematizálva a kérdést:

[...] csak az a kérdés, mennyire marad testben-lélekben tiszta az ember, akár a vonat- vagy csónakúton, akár remeteségben, valaki más társaságában (mert ezt akarja jelteni az »átszellemült házasság«, ¹ nem?), avagy hogy mennyire nyomja el a maga érzékiségét az ember, vagy változtatja valami jobbá. [...] itt csak az a kérdés, mennyire teljesítette be az individuum a maga tisztaság-potenciálját, vagy mennyiben tette meg a disznóolat: az altestét »test-gazdasága« főépületévé. (Czóbel 1896b)

Czóbelnél azonban a test nem pusztán biológiai létező, hanem tudás- és emlékezettér, a marginalizáció és szubverzió tere. A máglyahalál, a szárnyvesztés, a könnyek, a boszorkánytest állandó átalakulása, eltűnése, kontúrvesztése nemcsak veszteség, de új entitás, új identitás születése is. A néma beszéd, az artikulálatlan nevetés, a hangtalanság képei mind a *másként*-tudás stációi. „A boszorkány” zárlatában a boszorkány teste az emberi testéhez hasonló égéstermékévé változik, a szárnyak is hamuvá égnek, míg „A küldöttség” máglyára vetett boszorkánya érintetlenül, szárnyai segítségével távozik a rágyújtott kunyhóból.

Már készen áll a máglya,
Piros, csavargó lángja
Kék füst közé vegyül,

¹ Az eredeti, német szövegben: „die verklärte Ehe”.

Sűrűbb a füst - a széles téren elterül.
 Elégtek már a szárnyak,
 Testéből a leánynak,
 Minden mi felmarad:
 Marék hamu s egy szirkós, égett csontdarab.
 (Czóbel 1892, 67)

„Jó, pusztulj hát!” és elszélednek
 Másnap a hajlék lángban áll,
 De a boszorkány érintetlen,
 Zöld fátyolszárnyán tovaszáll.
 (Czóbel 1896a, 86)

A máglyán égő boszorkány metamorfózisa szinte versenként más-más alakváltozatot eredményez. Az érintetlen szárnyak, a hamuvá és égett csontdarabbá égő szárnyak ellentmondását „Az erősebb tűz” című vers oldja fel, amelyben a máglya tüze nem árthat a tiszta, szűz lánynak, akit csupán saját belső lángja képes elpusztítani, amely mintegy ellentüzet gyújtva oltja ki a máglyát, majd megtisztítja a bűnös tömeget, és izzó fehér látomássá szublimálja a testet.

A boszorkány nem ég el - mindhiába –
 Egyszerre csak kigyullad szive tája.

Azon tűztől, mely benn lelkében éget,
 Lássátok, itt az igazi ítélet!

Ti nem bántathatók, de saját lángja
 Felosztatja, beviszi a halálba.

[...]

Majd, tovább terjed, elömlik a népre,
 Új tüzet gerjeszt mindegyik szívébe.
 S most, hogy a tűz gyöngye testét megkapja
 Izzó fehér a boszorkány alakja.

Kit földi tűz nem érheti, nem bánta,
 Elégeté most saját tiszta lángja.
 (Czóbel 1903, 104–5)

A „Hidon” nőalakját nem vetik máglyára, a testi szerelem vágyától izzó férfitelket tüze próbálja lángra gyújtani, de szárnyai megmentik, metamorf alakja a szűzből lett fehér felhő. Ebben a versben explicit módon fogalmazódik meg a *máság* mint stigma működése és motivációja: ami nem csupán a különbözőség, de a *különbség*, a testi helyett a lelki választása, valamint a stigmatizációs folyamat egyértelmű gender aspektusa: a férfi a támadó fél, a testiség hordozója, akinek tekintete „reálövell” (!) a nőre, a férfi a megbélyegző – míg a nő áldozati szerepben védekezik egy tipikus „minek ment oda” szituációban. Jó példa ez a vers arra, hogyan vetíti rá a férfi saját testi vágyait a nőre, mintha a nő volna a kezdeményező, hogyan válik hibássá a *másik*, hibáztatottá az áldozat. A szárnyak mint a bántás, a támadás ürügyei egyértelműen a *máságot*, a különbséget, a closetből (természet világa, falu széle) kimerészkedő nőalak speciális tudását, létének magasabb rendűségét szimbolizálják.

Kopott, tépett, szürkés ruhában
Félénken megy a hidon át,
Bizonytalan, ingó lépése,
Koldusleánynak mondanád.
Azt mondják: szárnya van,
Mégis oly nyugtalan.
Egy ember ott jön véle szembe:
»Ej, a boszorkány erre jár!
Éji madár, nem félsz, hogy egyszer
Még megperzsel a napsugár?«

A leány csak halad
Boltíves hid alatt.
»Mért nem nézel úgy mint a *többi*?
Mért ég ily tűzben két szemed?
Azt mondják, tánczod bűvös-bájos,
Gyere hadd tánczoljak veled!«
Vakmerőn néz a lányra,
Két kézzel kap utána.
A leány csendesesen tekint rá:
»Hagyjál - mért beszélsz így velem?
Hisz rosszat nem tud rólam senki,
Hisz ártalmatlan életem.
Boszorkány hirben állok,
De nem vagyok rossz, látod!«

A férfi durván szól: »Ki bánja,
Ha jó vagy rossz a nőszemély,
Csak olyan legyen mint a többi,
Ha *más*, ha *jobb*, ez a veszély.
Nincs leány e határon
Ki ne lett volna párom.

„És te?” A leány ránéz lassan,
A férfi megkövülve áll,
Reálövell tekintetéből
Vad szerelem, örült halál.
Hosszan bámul a lányra, –
Már széjjelbontva szárnya,
*

Eltűnt, elszállt a zöldes légben
Egy fehér felhő távol égen.
(Czóbel 1894, 78–79)

A híd köztes teret kínál a találkozásra, a férfi és a nő, az agresszor és az áldozat, a test és a szellem, végső soron a patriarchális hatalmi alapú, heteronormatív „normalitás” és a „mátság” ütközésének tere. A nemi identitáshoz kötött pozíciók mellé rendelődik attribútumként a test és a testetlen szellem dominanciája, a férfit a test, a nőt a szellem hajtóerője viszi. Ez a dichotómia a *Donna Juanna* című drámában hús-vér alakot ölt:

Midőn Don Juant elvitte az ördög,
És őt, kinek föld sohasem látta mását:
A legszebb asszonyt, - hű boszorkánytársát.
Mert mind a kettő szörnyen vétkezett.
Az egyik: mert folyton szeretkezett,
A másiknak még bünösebb volt lelke:
Mert a szerelmet soha sem ismerte.
(Czóbel 1900, 109)

A női test, ami hagyományosan a vágy tárgyaként ábrázolt, Czóbel Minkánál szárnyakat kap, ami egy lehetséges olvasat szerint jelentheti a testből való kilépés szimbólumát is, a vágy tárgyának levés elutasítását. Ennek a költészetnek fontos versei a buddhista versek, amelyek a vágy nélküli boldogságot emelik a lírába. Ennek fényében a boszorkány folyton átalakuló, eltűnő és előtűnő alak-

ja lehet éppen a lemondás a testről, a társadalom testéből, a biológiai testből, a párosodás és a párban élés kötelezettségéből – mindenből, ami leköt, ahogyan az az Óva-intés című versében megjelenik:

Ha széjbontom fátyolszárnyam,
Nincs már reményem, nincsen vágyam.

Csak el a légbe, fel az égbe,
Az »Ismeretlen« fényködébe,
Társ nélkül örökös magányba,
Kristályos, fehér tisztaságba.
(Czóbel 1901, 268)

E vers zárlatában nem a „szárnnal jött a világra” determinizmusa jelenik meg, hanem a szabad akarat, az egyén döntéseként ábrázolja a *mátság* felvállalását:

Szép földi lény vigyázz - megárthat -
Ne vedd fel a boszorkány szárnyat!
Nehéz a földet oda hagyni
S a csillagok felé haladni.
(Czóbel 1901, 268)

Czóbel Minka boszorkányalakjai a női tudás birtokában egyszerre jelentenek tehát életmentő erőforrást és veszélyforrást: a természet, a gyógyítás, a metamorfózis és a kozmikus rend felé kiterjedő, határsértő tudás a perifériára szorított nőt a közösség alapvető fennmaradásának kulcsfigurájává teszi. A boszorkánysággént stigmatizált mátság ugyanakkor veszélyt jelent a társadalom normarendszerére, ami a nőalakokat a rejtőzködés és az előbújás tengelyére feszíti.

A szárnyak, a metamorfózisok, a test folyamatos átalakulása a női test és identitást a biológiai, társadalmi és kozmikus normák közötti szubverzív, ám egyben szublimált erőterként helyezik el.

Zárlat

Czóbel Minka kötetében a boszorkány a női *mátság*, a társadalmi kirekesztettség, a különleges tudás, a titok figurája. Ez az alak irodalmi önéletrajzi alteregóként is olvasható: „Nincs ugyan szárnyam, fájdalom, de ha volna, itt bizton

elégetnének, mint boszorkányokat” - írja Czóbel Justh Zsigmondnak egy 1891-es levelében (Margócsy 1988, 132). A referenciális olvasatnál azonban messzebbre vezet, ha felismerjük, hogy az allegória kollektív női tapasztalatokat, vágyakat, szorongásokat közvetít. A boszorkány motívum Czóbel verseiben egyszerre működik természeti, társadalmi, lélektani és metafizikai síkon. A boszorkány a köztes létezés figurája: egyszerre szent és elátkozott, tiszta és bűnös, kívülálló és beavatott. Tudása nem a normatív rendhez idomuló bölcsesség.

A boszorkányversek a *női tudás*, a *mátság* és az ökológiai érzékenység összefüggő rendszerét rajzolják ki az angolkert és az erdő alkotta heterotopikus térben. Ezek a terek egyszerre jelölik a társadalmi kirekesztés helyszíneit és a kulturálisökológiai alternatíva gyakorlótereit, ahol a boszorkányfigurák a deviancia-heterotópia kitaszítottjaiból önálló, természettel egylényegű szereplőkké válnak. A biopoétikai olvasat rávilágít arra, hogy ezek a versek egyszerre beszélnek szelekcióról és adaptációról, kirekesztésről és új, nem-antropocentrikus kapcsolódásformákról, a nem-emberi létezők ágenciájáról, cselekvőképességéről, ember és nem-ember közti újraírt kapcsolatról.

A boszorkány-versekben a *mátság* kollektív, kulturális és evolúciós kérdés: a közösség a „szárnyas” nőalakot ugyanazokkal a mechanizmusokkal szorítja ki, ahogyan a biológiai rendszerek kiszelektálják a normától eltérő egyedeket, miközben éppen ez a különbség teszi lehetővé új tudás- és életformák megjelenését. A *női tudás* nem csupán veszélyforrás, hanem nélkülözhetetlen erőforrás is: gyógyítás, közösségfenntartás, ökológiai érzékenység és spirituális orientáció egyaránt hozzá kapcsolódik, miközben a társadalmi normák boszorkánysággént bélyegzik meg.

Czóbel boszorkányfigurái így végső soron a *női tudás* ambivalens státuszának emblémái: egyszerre hordozzák a kirekesztettség, a stigmatizáció tapasztalatát, és testesítik meg azt az alternatív tudást, amely a természettel való holisztikus egységben, a határok relativizálásában és a test-lélek, ember-állat/növény, földi-égi opozíciók átjárhatóságában, egymásba játszásában gondolkodik. Ebben a poétikai univerzumban a boszorkány teste, a természet, a kert, az erdő olyan mágikus terek, ahol a *női tudás* a túlélés fontos erőforrásává válik.

Felhasznált irodalom

- Ács. 2008. „Czóbel Minka: Az erdő hangja - reprint: recenzió”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya” : in memoriam Czóbel Minka*. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 165–169.

- Attenborough, David (1926–). 2022. *Egy élet a bohgónkon: A szemtanú vallomása - és látomás a Föld jövőjéről*. Budapest: Park.
- Balajthy, Ágnes, Péter Fodor, és Péter L. Varga., szerk. 2024. *Az élet lármája: Biopoétika a 20-21. századi magyar prózában*. Budapest; Budakeszi: Prae.
- Balajthy, Ágnes, és Gábor (1982–). Mezei, szerk. 2022. *„fényem nő: magam teremtem”: biopoétika a 20-21. századi magyar lírában*. Budapest: Prae.
- Czóbel, Minka. 1892. *Újabb költemények*. Budapest: Singer és Wolfner.
- . 1894. *Féber dalok*. Budapest: Singer és Wolfner.
- . 1896a. *A virradat dalai*. [Budapest: Franklin].
- . 1896b. „Levél Büttner Helénhez”. Kéziratmásolat. Fordította Miklós Mesterházi. Anarcs, október 13. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzet nélkül.
- . 1900. *Donna Juanna: regényes költemény*. Budapest: Singer és Wolfner.
- . 1901. *Kakukfűvek: költemények 1890-1900*. Budapest: Athenaeum.
- . 1903. *Opálok: Költemények*. Budapest: Franklin.
- . 1908. *Két arany hajsza: Regény*. Budapest: Pallas.
- . 1914. *Az erdő hangja*. Budapest: Singer és Wolfner.
- Foucault, Michel. 2000. „Eltérő terek”. In *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, ford. Sutyák Tibor. Debrecen: Latin Betűk, 147–155.
- Földes, Györgyi. 2009. „A festményvászon szálai (Szövegszerűség és képszerűség Czóbel Minka Pókhálók című novellájában)”. *Alföld* 60 (6): 46–54.
- . 2014. „Don/na Juan/na : a hasonmás drámapoétikája”. In *Cseh ködképek fürkészője : írások Berkes Tamás 60. születésnapjára*. Budapest: Reciti, 129–143.
- Galavics Géza. 2005. „Az angolkert mint utópia”. In *Székfoglalók 2001 : Társadalomtudományok*, szerkesztette Vizi E. Szilveszter, Társadalomtudományok. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. MTA KIK REAL. <https://real.mtak.hu/63881/1/muvert.62.2013.2.5.pdf>, 175–209.
- Jakab, Júlia. 2022. „Kísértetiesség, radikális természet- és szubjektumábrázolás Czóbel Minka szövegvilágában”. In *„A rejtelem volt az írósága...” : A ködlovag-jelenség történeti, poétikai és biografikus vetületei a századfordulótól napjainkig*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 65–79.
- Jordán, Ferenc. 2023. *Az ember vége, a természet esélye: helyünk a földi ökoszisztémában*. [Budapest]: Open Books.
- Kapus, Erika. 2020. „Határjárás és határidentitások Czóbel Minka életművében”. (Budapest). <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.135>.

- . 2022. „»Bob lovagol a tarkán«: Szabolcsi hétköznapiak a mi háborúnk idején Czóbel Minka 1914-es naplófeljegyzéseiben”. In *Női írásbanszólal és kéziratos kultúra a hosszú 19. században*, szerkesztette Zsuzsa Török. Reciti konferenciakötetek; 18. Budapest: Reciti, 99–123.
- . 2026. „Nem ütközve emberhangba, érthetőbb az erdő hangja.»: Kísérteties csend Czóbel Minka utolsó verseskötetében[1]”. In *[Csend konferenciakötet]*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, [megjelenés előtt].
- Kolozsi Blanka. 2022. „»e kő a testnek súlya s fájdalma«: Vázlatos áttekintés a kortárs magyar líra biopoétikai vonulatáról”. *Studia Litteraria* 61 (3–4): 4–19.
- Kosofsky Sedgwick, Eve. 1990. *Epistemology of the Closet*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Könczöl, Csaba. 1975. „A dilettáns bátorsága : Czóbel Minka: Boszorkány-dalok”. *Életünk : irodalmi antológia* 12. (2.): 185–89.
- Kurucz, Anikó. 2024. „Imagination and Biopoetics in the Writings of Ervin Lázár”. In *Language and Literacy Sections. Conference Proceedings*. Komarno, Slovakia: J. Selye University. <https://doi.org/10.36007/4973.2024.153>, 153–159.
- Kusper, Judit. 2019. „Eltört a kis tükrör”: Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka és Kosztolányi Dezső műveiben. Csokonai könyvtár 59. Debrecen: i Egyetemi Kiadó.
- . [Takács], Judit. 2000. „A szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában”. *Irodalomtörténet : a Magyar Irodalomtörténeti Társasági havi folyóirata* 31. (3.): 435–61.
- Margócsy, József. 1988. *Egy régi udvarház utolsó gazdái: szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel család levéltári hagyatékából*. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár kiadványai. 2, Közlemények 4. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár.
- Márton, László. 2000. „A csúnya tündér”. In *Pókbálók*, by Minka Czóbel. Pécs: Jelenkor, 137–142.
- Menyhért, Anna. 2013. „A másság kánontalansága: A boszorkány / Czóbel Minka”. In *Női irodalmi hagyomány*. Budapest: Napvilág, 99–147.
- Mezei, Gábor (1982–). 2023. *Az organikus jelenlét poétikája*. Budakeszi: Prae.
- Ombódi, Ildikó. 2014. *Bárókert: Az anarcsi Czóbel-kúria kertje*. Anarcs: Önkormányzat.
- Pataky, Adrienn. 2019. „A kortárs magyar líra elmúlt évtizedének biopoétikai irányáról”. *Bárka : irodalmi és művészeti folyóirat* 27 (1): 90–98.
- . 2024. „Égbolttá szélesülsz”: Organikusság Nemes Nagy Ágnes költészetében. Budapest: Ráció; Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.

- Pécsi, Emőke. 2009. „Pókhálóba szőtt szubjektum : a női szubjektivitás sajátosságai Czóbel Minka irodalmi alakjának és elbeszélő prózájának érintkezési pontjain”. In *Nő, tükrök, írás: Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*. Női rekon ; 1. Ráció, 66–81.
- Pór, Péter. 1974. „Utószó”. In *Boszorkány-dalok*, by Minka Czóbel. Szépirod. Kiadó, 241–263.
- Szepesi, Attila. 1999. „Az anarcsi boszorkány - Czóbel Minka varázslásai”. *Kortárs* 43 (6): 219.
- Szirmai, Éva, Szergej Tóth, és Edit Újvári, szerk. 2018. *Állati jelek, képek és terek : egyetemi tankönyv*. Köt. 1–2. Jel-Kép-Tér, ISSN 2416-1047 ; 3. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó; Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Varga, Pál. 1994. „A vágytalan boldogság költője (Czóbel Minka költői világképeről)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1): 32–51.
- Veláczki, László Imre. 2008. „Jövök - nem egy de száz alakban» : felfedezés és megszólíthatóság Czóbel Minka lírája kapcsán”. In *„Jövők emléke, múltamnak árnya : In memoriam Czóbel Minka*. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 59–75.
- Wagnerné Rózsahegyi Marianna. 1983. „Az anarcsi park”. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 18 (4): 18–22.
- Weber, Andreas. 2016. *Biopoetics*. Köt. 14. Biosemiotics. Dordrecht: Springer Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-024-0832-4>.
- Weöres, Sándor. 1974. „Előszó”. In *Boszorkány-dalok*, by Minka Czóbel. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 5–8.